

Ks. dr Tomasz Bąk

KOPTYJSKI PRZEKŁAD IZ 1-39 W MANUSKRYPCIE SA 52 (M 568) Z VIII W.

Wśród tekstów koptyjskich, które zachowały się do naszych czasów, bez wątpienia na szczególną uwagę zasługują teksty biblijne. W niniejszym artykule pragnę zaprezentować manuskrypt sa 52 (M 568), należący do kolekcji Pierpont Morgan. Już na wstępie warto zaznaczyć, iż manuskrypt ten jest pewnym ewenementem, gdyż jako jedyny spośród znanych do tej pory manuskryptów koptyjskich, zawiera prawie kompletny tekst całej Księgi Izajasza. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza pierwsza jego część z tekstem tzw. Proto-Izajasza. Ponad jedna trzecia wszystkich wersetów Iz 1-39 znajduje się wyłącznie w tym manuskrypcie.

Artykuł składa się z kilku części. Na początku ukazana zostanie krótka historia manuskryptu na tle całej kolekcji Pierpont Morgan. W ten sposób umiejscowimy nasz manuskrypt w nieco szerszym kontekście historycznym. Druga część zostanie poświęcona opisowi manuskryptu od strony technicznej. Zwrócimy uwagę na jego charakterystykę zewnętrzną, pismo i układ tekstu. W trzeciej części zwrócimy uwagę na zawartość kodeksu od strony treści, jaka się w nim znajduje, pokazując również niektóre różnice w odniesieniu do greckiej Septuaginty. W części końcowej, na kilku przykładach, postaramy się ukazać wpływ i przydatność naszego manuskryptu koptyjskiego w egzegezie, a zwłaszcza jego rolę w odczytaniu tekstu greckiego.

1. Historia manuskryptu na tle historii kolekcji Pierpont Morgan.

Manuskrypt, jaki zostaje tutaj zaprezentowany, należy do kolekcji Pierpont Morgan Library z Nowego Yorku, która składa się z ponad 50 różnych kodeksów (mniej więcej 3000 arkuszy) i uważana jest za największą kolekcję koptyjskich manuskryptów w Stanach Zjednoczonych¹. Kodeks, o którym mowa, oznaczony jest symbolem **sa 52**. Został odnaleziony razem z innymi manuskryptami w roku 1910 w ruinach antycznego monasteru Świętego Michała, w okolicach wioski, nazywanej dziś jako al-Hāmūlī², w zachodniej części rejonu Fayyūm w Egipcie³. Odkrycie zawdzięczamy egipskim rolnikom, którzy przez przypadek znaleźli wykute w kamieniu pomieszczenie z manuskryptami. Podzielili oni między sobą znalezione kodeksy i sprzedali handlarzom w Kairze⁴. Dwóch uczonych: Émile Chassinat i Henry Hyvernat, poświęcili sześć miesięcy pracy i poszukiwań, by odnaleźć i na nowo połączyć poszczególne części kolekcji⁵. W roku 1911 arkusze manuskryptów przywiezione zostały do Paryża, gdzie następnie niejaki Artur Sambon zakupił je dla biblioteki nowojorskiego bankiera o imieniu Pierpont Morgan⁶. Dnia 9 grudnia 1911r. wysłano je z Paryża do Nowego Yorku.

¹ „The most important collection of Coptic manuscripts in the United States is to be found in the Pierpont Morgan Library, in the city of New York” (H. Petersen, „Coptic Studies in the United States of America”, *Bulletin de la Société d’archéologie copte* 19/1967-68, s. 266). „The most valuable collection of Coptic manuscripts as yet known” (H. Hyvernat, „The J. P. Morgan Collection of Coptic Manuscripts”, *Journal of Biblical Literature* 31/1912, s. 54). „The most complete and most valuable collection of Coptic manuscripts that has ever been unearthed in Egypt” („The Pierpont Morgan Collection of Coptic Manuscripts” [brak inf. o aut.] *Catholic University Bulletin* 18.2/1912, s. 186).

² W celu dokładniejszej lokalizacji klasztoru zob. np. L. Depuydt, *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library*, CIM, IV, Oriental Series 1, Leuven 1993, s. CIII-CIV.

³ Depuydt, *Catalogue*, LVIII. W dziele Amélineau, Fayyūm przedstawiane jest również jako Phiôm (ΦΙΩΜ) (É. Amélineau, *La géographie de l’Égypte à l’époque copte*, Paris 1893, s. 337-340).

⁴ H. Hyvernat, *A checklist of Coptic mss. in the Pierpont Morgan Library*, New York 1919, s. XIII.

⁵ Hyvernat, „Morgan Collection”, s. 188. W relacji Dawson-Uphill, ta praca Chassinat’a i Hyvernat’a nie jest wspomniana (W. R. Dawson, E. P. Uphill, *Who was Who in Egyptology*. Fourth Revised Edition by Morris L. Bierbrier, London 2012, s. 117-118, 271).

⁶ K. Schüssler, *Das sahidische Alte und Neue Testament: sa 49-92*, Band 1, Lieferung 3; Wiesbaden 1998, s. 18. W opisie Depuydt znajdujemy informację nieco odmienną: „Sambon, acting as mediator on behalf of the owners, offered the manuscripts for sale to Pierpont Morgan”

Ponieważ manuskrypty były zniszczone, Pierpont Morgan postanowił odesłać je do Biblioteki Watykańskiej w celu dokonania renowacji. W ten sposób rok później, czyli już w 1912r. kodeksy znalazły się w Rzymie, gdzie zostały przyjęte między innymi przez ówczesnego wiceprefekta Biblioteki Watykańskiej – Achille Ratti, późniejszego papieża Piusa XI. Podczas długiego procesu renowacji, manuskrypty zostały również sfotografowane – wykonano kopie metodą *facsimile* – po to, by uczynić je bardziej dostępnymi dla uczonych z różnych części świata. Wykonano 12 kopii każdego z 56 tomów kolekcji. Dodano też jeden tom z utworzonym indeksem⁷. W roku 1922 jeden z kompletów *facsimile* (czyli w sumie 57 tomów) został подарowany przez Jacka Morgana (syna zmarłego już Pierpont Morgan’a) papieżowi Piusowi XI, który następnie przekazał cały komplet Bibliotece Watykańskiej. Z dwunastu kopii *facsimile* jedna znajduje się dzisiaj w bibliotece Pierpont Morgan Library w Nowym Yorku, jedna została подарowana rządowi egipskiemu (dziś znajduje się w muzeum w Kairze), 5 pozostało w różnych bibliotekach Europy (w tym na Watykanie) i 5 w różnych bibliotekach obu Ameryk⁸.

W historii kolekcji Pierpont Morgan Library warto zauważyć, iż po śmierci nowojorskiego bankiera, zakup manuskryptów był nadal kontynuowany przez jego syna. Około roku 1920 cała kolekcja – biorąc pod uwagę jej stan dzisiejszy – była już prawie kompletna⁹. Po II Wojnie Światowej dokupiono jeszcze dwa kodeksy: *Ewangelię według św. Mateusza* oraz *Dzieje Apostolskie*¹⁰.

Największym walorem kolekcji Morgan jest pewna spójność wszystkich kodeksów, pochodzących z tego samego miejsca w Egipcie i dzisiaj również znajdujących się razem, w jednej bibliotece. Dzięki zakupom Morgana kolekcja około 50 kodeksów, z których połowa uważana jest za kompletne¹¹, znajduje się

(Depuydt, *Catalogue*, s. LX). Pierpont Morgan był reprezentowany przez swoją bibliotekarkę: Belle da Costa Greene, która była w kontakcie z Sambon’em. Na jej prośbę manuskrypty (po wcześniejszym zbadaniu w British Museum) zostały zakupione przez Pierpont Morgan (Depuydt, *Catalogue*, s. LX, por. Petersen, „Coptic Studies”, s. 266-267).

⁷ Petersen, „Coptic Studies”, s. 267.

⁸ Bardziej szczegółowy wykaz bibliotek znajduje się w Depuydt, *Catalogue*, s. LXII.

⁹ Jeden z większych zakupów został dokonany w roku 1920, kiedy 147 fragmentów koptyjskich zostało zakupionych w Kairze od handlarza o imieniu Maurice Naham (L.S.B. Mac Coull, „*P. Morgan Copt.: Documentary Texts from the Pierpont Morgan Library*” *Bulletin de la Société d’archéologie copte* 24/1979-82, s. 1. Dokładniejszy wykaz zakupionych pergaminów znajduje się w Depuydt, *Catalogue*, s. LVI-LXXXII.

¹⁰ Dokładniejsze informacje w Depuydt, *Catalogue*, s. XLVI oraz Petersen, „Coptic Studies”, s. 267-268.

¹¹ Depuydt, *Catalogue*, s. LXII.

w jednym miejscu. Szczególny walor mają strony tytułowe kodeksów, zachowane w ogromnej mierze dość dobrze, ozdobione często motywem krzyża, czy też figurami ludzkimi lub zwierzęcymi, charakterystycznymi dla rejonu Hamuli¹².

Większość tekstów, należąca do kolekcji, została napisana pomiędzy podbojem Egiptu przez Arabów (w 641r.) a rokiem 1000¹³. Dokładniejsza datacja może być ustalona na bazie informacji, jakie znajdują się na końcu niektórych manuskryptów w kolofonach. Pierwsza taka datacja odnosi się do roku 822, ostatnia zaś do roku 914. W tym przedziale czasowym należałoby też umieścić manuskrypt **sa 52** z tekstem Izajasza. Dokładniejsza datacja nie jest znana. Nie pomaga nam też w tym końcowy napis (kolofon), jaki znajdujemy w kodeksie: ΠΕΝΕΙΩΤ ΗΣΑΪΑΣ ΠΕΠΡΟΦΗΤΗΣ ΕΤΟΥΑΑΒ ΑΦΧΩΚ ΕΒΟΛ, który należałoby przetłumaczyć jako: *Nasz ojciec Izajasz – Święty Prorok – skończony*. Brakuje informacji, dotyczących czy to datacji, czy to kopisty, który jest autorem kodeksu.

W badaniu kolekcji Pierpont Morgan natrafiamy na pewne problemy, związane z katalogowaniem poszczególnych tekstów. Pierwszy prowizoryczny katalog został przygotowany wkrótce po odkryciu manuskryptów w 1910r. Jego autorem był wspomniany już Émile Chassinat (1868-1948). Następny katalog, na prośbę Pierpont Morgana, przygotował profesor Uniwersytetu Katolickiego w Waszyngtonie Henry Hyvernat (1858-1941), biorący udział, jak już zostało wspomniane, w zakupie manuskryptów. Jego katalog został przygotowany wstępnie już w 1911r., lecz opublikowany i to jedynie w części, dopiero w roku 1919¹⁴. Pomagał mu później jego uczeń Theodore C. Petersen (1883-1966). W latach 30-tych stworzyli oni kolejny prowizoryczny katalog¹⁵, który jednak

¹² „„A dozen of the books are adorned with full page pictures representing the Virgin with the Child at her breast, angels, holy martyrs and anchorites of the desert, and throughout the collection there is a wealth of marginal illuminations and text adornments” („Pierpont Morgan”, s. 187). „The artists who decorated the Hamouli Manuscripts were evidently pioneers among the Copts in the art of illumination. They did not yet know how to mix their colours properly. Their pigments, possibly borrowed from the painter on wood or stucco, were not suited to book decoration. Their colours were easily transferred (...) from the illuminated page to the one facing it. Their green, in addition, was singularly corrosive, working downward through the thickness of the parchment and causing it to be transferred, as well as the paint, not only to the page facing the decoration, but also, and not infrequently, to the underlying leaf” (Hyvernat, *Checklist*, s. XVI).

¹³ Bardziej szczegółowe dane w Depuydt, *Catalogue*, s. L.

¹⁴ Hyvernat, *Checklist*.

¹⁵ Na końcu wprowadzenia do katalogu znajdujemy datę: „18.V.35”, napisaną przez Hyvernata (zob. Depuydt, *Catalogue*, s. XLVII, n.16).

nigdy nie został opublikowany¹⁶. W roku 1987 skatalogowanie manuskryptów zostało powierzone Leo Depuydt'owi. Rezultatem jego pracy jest *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library*, opublikowany w roku 1993. W swoim katalogu Depuydt podzielił manuskrypty kolekcji na różne kategorie, przypisując im również różne litery. Najczęściej spotykaną jest litera **M**, oznaczająca po prostu „Manuscript” oraz **C** („Coptic”). Litera **C** zostaje jednak przypisana manuskryptom, zakupionym nieco później, najczęściej w roku 1912 lub też tekstom koptyjskim o nieznanym pochodzeniu¹⁷. Według tego katalogu tekst Proroka Izajasza otrzymał numer: **M 568**. W dziele Schüsslera, który w kolejnych tomach *Biblia Coptica* zajmuje się katalogizacją poszczególnych fragmentów biblijnych, tekst Izajasza z kolekcji Pierpont Morgan zostaje sklasyfikowany jako **sa 52**¹⁸, który to numer ulega następnie podziałowi na trzy części: **sa 52.1** (dotyczy arkusza, zawierającego tekst Iz 1,1-20; 7,6-8,2 znajdującego się w Berlinie pod numerem P. 11966); **sa 52.2** (największa część, znajdująca się w Nowym Yorku, zawierająca tekst: Iz 1,20-7,6 oraz 8,2-55,16); **sa 52.3** (znajduje się w Kairze pod numerem 3821 i zawiera tekst Iz 55,16-56,24). Ciekawostką w tym miejscu może być fakt, iż w Bibliotece Watykańskiej kodeks, o którym mowa, występuje jako: *Manoscritti fotocopiati. Numero 3*.

2. Opis manuskryptu

Manuskrypt z tekstem Izajasza pisany jest w kodeksie pergaminowym. Jak już wspomnieliśmy, większa część znajduje się w Nowym Yorku. Po jednym arkuszu znajdujemy w Berlinie i Kairze. Cały kodeks Izajasza liczy w sumie 68 arkuszy (każda strona wielkości 36 x 27,5cm), na każdej stronie po dwie kolumny (wielkości ok. 28 x 8cm). Strony są numerowane przez skrybę. Niestety napotykamy na dwa błędy: dwukrotnie pojawia się litera **Θ**, oznaczająca nr 9, jak również zauważamy brak numeru 16. W wydaniu *facsimile* została wprowadzona nowa numeracja, odwołująca się do systemu Depuydt, a więc stosująca skrót **M 568**.

Prostokątny kształt poszczególnych stron nie jest zbyt precyzyjny. Sama jakość pergaminu pozostawia też wiele do życzenia. Na wielu stronach, a nawet na stronie „tytułowej”, widać perforacje, które nie są efektem późniejszego znisz-

¹⁶ Katalog został napisany maszynowo i znajduje się w Nowym Yorku, razem z kolekcją Pierpont Morgan (Petersen, „Coptic Studies”, s. 267).

¹⁷ Bardziej szczegółowy opis systemu Depuydt w: Depuydt, *Catalogue*, s. XLVIII.

¹⁸ Schüssler, *Das sahidische Alte und Neue Testament: sa 49-92*, s. 17-19.

czenia, lecz istniały już w czasie, kiedy pisany był manuskrypt. Widać bowiem jak skryba „omija” otwory, kontynuując później kolejne litery danego słowa¹⁹. Również ilość linii w danej kolumnie nie jest jednakowa i mieści się w granicach od 34 (na str. 45) do 39 (na str. 13). W każdym wersecie znajduje się od 10 do 15 liter. Od czasu do czasu spotykamy w manuskrypcie naszkicowane linie pionowe, nadające kształt kolumnom (np. na str. 4, 5, 19, 22) oraz linie poziome, które miały ułatwić pisanie w sposób bardziej uporządkowany (np. na str. 19, 23, 47). Naszkicowane linie nie są jednak precyzyjne. Dość często pojedyncze litery lub grupy liter znajdują się poza kolumną i nie wiadomo czy należą do tekstu oryginalnego, czy też zostały dodane później jako korekta²⁰.

Niektóre wersety manuskryptu zaczynają się od litery znacznie większej od pozostałych, która znajduje się poza kolumną. W pewnych przypadkach zostaje ona użyta, by pokazać początek nowego wersetu (np. na str. 38b dwukrotnie znajdujemy wyrażenie: **ΖΜ ΠΕΖΟΥ ΕΤΜΜΑΥ**, gdzie **Ζ**¹ została zapisana w większym formacie, by w ten sposób dwukrotnie oznaczyć początek nowej frazy: Iz 19,16.19). Bardzo często jednak litera w powiększonym formacie, chociaż występuje na początku wersetu, to jednak nie świadczy o początku nowej frazy (np. na tej samej str. 38b znajdujemy to samo wyrażenie: **ΖΜ ΠΕΖΟΥ ΕΤΜΜΑΥ**, gdzie powiększona litera, rozpoczynająca wers i znajdująca się poza kolumną to **Ε** z wyrażenia **ΕΤΜΜΑΥ**; podobnych przykładów można by znaleźć o wiele więcej, praktycznie na każdej stronie manuskryptu).

W podziale wersetów, czy nowych fraz, pomagają nam często kropki, stawiane przez skrybę. Muszą one jednak być traktowane z wielką ostrożnością, ponieważ są przypadki, gdzie zostają postawione w sposób błędny (np. na str. 15b w wyrażeniu: **Ν· ΖΗΤΤΗΥΤῆ**, należącym do Iz 8,10).

W manuskrypcie brakuje podziałów między wyrazami, co jest zresztą cechą charakterystyczną nie tylko dla koptyjskich rękopisów. Bardzo często dane słowo zaczyna się w linii poprzedniej, a kończy w następnej, co utrudnia poprawne odczytanie tekstu. Są również przypadki, zwłaszcza na końcu poszczególnych kolumn, gdzie skryba stara się zakończyć wiersz całym, niepodzielonym słowem. Jeśli nie jest w stanie zmieścić tego słowa w danym wierszu, dopisuje brakujące litery pod spodem, często z charakterystycznym podkreśleniem (np. na str. 15a: **ΤΕΥΘΟΜ**, gdzie **ΘΟΜ** zostało zapisane pod kolumną; 21b: **ΝΤΕΪΑΚΩΒ** ze słó-

¹⁹ Perforacje widać np. na str. 3-4, 5-6, 11-12, 27-28, 71-72, 73-74.

²⁰ Np. na str. 43a z tekstem Iz 22,8.9, w powtarzającym się słowie **ΠΟΛΙΣ**, trzy litery: **ΛΙΣ** znajdują się dwukrotnie poza kolumną.

wem: ἸΑΚΩΒ pod spodem itp.). W ten sposób skryba chce rozpocząć kolejną stronę od liter, które nie należą do wyrazu z poprzedniej strony. Mamy jednak w manuskrypcie wyjątki od tej reguły (np. str. 19b kończy się literą **Μ** (należącą do słowa ΜΠΖΑΠ), str. 28b literami: ΛΙ (należącymi do słowa ΛΙΒΑΝΟC itp.). Ciekawy przykład znajdujemy na str. 43b (Iz 22,16), gdzie w środku kolumny znajdujemy dwa wersety:

ΑΚΚΑΖΚΝΑΚΝΟΥ
ΠΕΙΜΑ·ΜΖΑΛΥΜ²¹

które oczywiście powinny zostać odczytane jako: ΑΚΚΑΖΚ ΝΑΚ ΝΟΥΜΖΑΛΥ ΜΠΕΙΜΑ.

W manuskrypcie dość często znajdujemy korekty tekstu. Zostały one wprowadzone prawdopodobnie przez tego samego skrybę, o czym świadczy ten sam charakter pisma. Korekty tekstu można podzielić na kilka grup:

– Poprawki naniesione nad wyrazami; np. na str. 4a (Is 2,2): nad słowem ΠΝΟΥΤΕ znajdujemy dopisane litery: ΤΕ – poprawka uczyniona w celu poprawnego zapisania słowa *Bóg*.

– Korekty pod wyrazami (niezbyt często spotykane); np. na str. 9b (Iz 5,4) mamy wyraz: ΝΕΛΟΟΛΕ, gdzie litery ΟΛΕ zostały dopisane pod spodem, nieco mniejszymi literami. W ten sposób skryba dążył do zakończenia wyrażenia: ΜΑ ΝΕΛΟΟΛΕ, które oznacza *winnicę*.

– Korekty umieszczane poza kolumną, zarówno po prawej, jak i lewej jej stronie; np. na str. 10b (Iz 5,14) znajdujemy słowo ΑΜΝΤΕ, którego litery ΜΝ znajdują się na początku kolejnego wersetu po lewej stronie kolumny. Dodatek ten jest konieczny, by poprawnie przeczytać wyraz ΑΜΝΤΕ, który odpowiada greckiemu: ἄδης.

– Wymazanie tekstu i pozostawienie w tym miejscu pustej przestrzeni; np. na str. 4a (Iz 1,31) znajdujemy: ΖΝ {ΟΥ} ΤΙΚ ΝΚΩΖΤ, gdzie widać wymazanie liter ΟΥ (nadal są możliwe do odczytania), z dodatkiem początkowej litery Ζ, zapisanej nieco poza kolumną po lewej stronie. Dzięki tej zmianie wyrażenie: ΝΘΕ ΝΝΟΥΤΙΚ ΝΚΩΖΤ (*jak twoje iskry ognia*) została zamieniona w: ΝΘΕ ΝΖΝΤΙΚ ΝΚΩΖΤ (*jak iskry ognia*), oddając w ten sposób wierniej tekst Septuaginty: ὡς σπινθήρες πυρός.

Warto w tym miejscu zauważyć, iż niektóre strony sprawiają wrażenie, jakby przed tekstem Izajasza w dialekcie saidzkim, istniał w tym miejscu inny tekst, który później został wymazany (zjawisko tzw. palimpsestu). Można to zauważyć np. na

²¹ Gdzie ΜΖΑΛΥΜ jest podkreślone.

str. 3 (kolumna b), 6a, 7b, 11b, 25ab, 33b, 56a, 57b, 76ab. Niestety ślady wcześniejszego tekstu nie są na tyle wyraźne, by można je było odczytać²². Być może stałoby się to możliwe przy zastosowaniu bardziej zaawansowanych technik.

Manuskrypt koptyjski, o którym mowa, nie zawiera zbyt wielu elementów zdobniczych. Znajdujemy je chociażby na stronie początkowej, gdzie ozdobiony zostaje tytuł kodeksu (w górnej części strony, na środku umieszczony został krzyż, otoczony czymś co przypomina skręcony sznur, rozciągający się nad kolumnami tekstu). Po lewej stronie krzyża znajdujemy napis: **HCΑΙΑC**, po prawej zaś: **ΠΕΠΡΟΦΗΤ**²³. Po lewej stronie pierwszej kolumny, jak i pod nią, znajdujemy motywy roślinne. Dodatkowo na dole strony tytułowej znajdujemy motyw ptaka o wydłużonym ogonie, podobnego do tych, jakie występują w egipskim piśmie hieroglificznym.

Do pozostałych ozdób manuskryptu można zaliczyć ozdoby wertkalne o długości kilku centymetrów, przypominające niekiedy dwie, połączone ze sobą koptyjskie litery hore(h). W pierwszej części manuskryptu (w tekście Proto-Izajasza) spotykamy te ozdoby przy mowach, jakie wypowiedane są przeciwko narodom, a dokładniej przeciwko Babilonii (Iz 13, str. 26), Damazkowi (Iz 17, str. 34) oraz Edomowi (Iz 21,11-12; str. 41). Trudno odpowiedzieć na pytanie dlaczego właśnie te mowy zostały wyróżnione.

W manuskrypcie znajdujemy również znaki o wiele mniejsze o wielkości ok. 1-2 cm. Należą do nich:

- znaki zapisane przy pomocy pięciu punktów, ułożonych w kształcie krzyża greckiego (z jednym punktem w środku). Mają one znaczenie praktyczne. Pomagają w podziale wersetów.
- ozdoby w kształcie odwróconego trójkąta, przypominające duży wykrzyknik. W niektórych przypadkach (np. na str. 11) znajdują się na znakach

²² Depuydt zauważa, iż w wielu manuskryptach kolekcji Pierpont Morgan Library dają się zauważyć ślady innych tekstów, zapisanych w dialekcie fajumickim, który później został wymazany i pokryty tekstem saidyckim (Depuydt, *Catalogue*, s. XLIX, n. 18). Według Petersena, zjawisko to było związane z rozprzestrzenieniem się dialektu saidyckiego w regionie Fayum w VIII w.: „great quantities of Fayumic parchment manuscripts and even more papyrus manuscripts had been thrown into discard since during the eighth century the use of Sahidic books had become general throughout the Fayum” (H. Petersen, *Coptic Bindings in the Pierpont Morgan Library*, s. 126; dzieło nigdy nie publikowane, przytoczony fragment cytowany za pośrednictwem: Depuydt, *Catalogue*, s. XLIX, n. 18).

²³ Litera **Τ** została zapisana nad literą **Η**. Brakuje końcowych liter: **HC**, należących do słowa **ΠΕΠΡΟΦΗΤΗΣ**. Być może zapis titery **Τ** powyżej wyrazu, wskazuje na użycie pisania skrótowego w tym miejscu.

pięciopunktowych, o których mowa powyżej. Istnieje zatem prawdopodobieństwo, że zostały dopisane w późniejszym czasie.

– niewielkie ozdobniki, przypominające kształtem liść lub serce (np. na str. 4a (Iz 2,1), 14a (Iz 7,1). Zazwyczaj występują na początku nowych fraz i pomagają w podziale wersetów. Występują w sposób nieregularny. Mogły zatem zostać dopisane później.

– symbole, przypominające matematyczny znak dzielenia: \div . Występują pod koniec tekstu Proto-Izajasza (np. na str. 75 [Is 37,23.24], 76 [Is 38,1]), zawsze w pobliżu powiększonej pierwszej litery danego wiersza. Służą do zaznaczenia początku nowej frazy.

– linie poziome, przedzielane punktami: $_ \dots _ \dots$, pierwszy taki znak występuje w manuskrypcie na str. 25 (koniec Iz 12), podobnie na str. 33 (koniec Iz 14). Znaki mają taką długość, jaka jest szerokość kolumny tekstu i służą do oddzielenia większych partii tekstu. Spotykamy je często na początku mów przeciwko narodom (np. str. 26a, przed Iz 13,1: wyrok na Babilon; str. 31a, przed Iz 15,1: mowa przeciwko Moabowi itp.).

Jak widać większość znaków, umieszczonych w manuskrypcie nie tyle ma znaczenie dekoracyjne, co praktyczne. Służą one czytelnikowi w łatwiejszym podziale i lepszym zrozumieniu tekstu.

3. Zawartość manuskryptu

Manuskrypt sa 52 zawiera tekst Księgi Proroka Izajasza, napisany w dialekcie saidzkim języka koptyjskiego. Osoby, interesujące się Pismem świętym w tym języku wiedzą doskonale jak trudno jest skompletować dostępne teksty danej księgi, czy nawet perykopy. Często pojedyncze wersety publikowane są w odrębnych artykułach. Brakuje współczesnego, krytycznego wydania Biblii koptyjskiej. Nie wiemy nawet, czy taką Biblię udało by się w stu procentach skompletować. W poszukiwaniach poszczególnych perykop pomagają nam wykazy manuskryptów, publikowane przez Vaschalde'a w *Revue Biblique* czy *Muséon* w latach 20' i 30' ubiegłego stulecia a uzupełniane później przez takich badaczy jak Till (w roku 1960) czy Nagel (w roku 1990)²⁴. Od roku 1995 porządkowania manuskryptów podjął się wspomniany już Karlheinz Schüssler, będący

²⁴ Adresy bibliograficzne wykazów manuskryptów, opracowanych przez wymienionych autorów znajdują się w bibliografii artykułu.

autorem kilkutomowego dzieła *Biblia Coptica*, w którym podaje ogromną ilość bibliografii, pomagającą odnaleźć poszczególne perykopy Pisma św. w dialekcie saidzkim. Niestety dzieło to nigdy nie zostanie dokończony przez Schüssler'a, który 7 października 2013r. zginął w wypadku samochodowym. Listy manuskryptów, które na dzień dzisiejszy mamy do dyspozycji, pokazują bardzo wyraźnie wyjątkowość manuskryptu sa 52, o którym mowa, zwłaszcza jeśli chodzi o tekst Proto-Izajasza. Jest to bowiem jedyny manuskrypt, który zawiera kompletny tekst (z niewielkimi brakami małych fragmentów pojedynczych wersetów) Proroka Izajasza. Analiza wersetów pokazuje, że kodeks sa 52 dostarcza nam ponad 34% tekstu Proto-Izajasza, którego nie mamy w żadnym innym manuskrypcie! Sama ta informacja wystarczy, by uznać szczególne znaczenie kodeksu sa 52, zwłaszcza w odniesieniu do pierwszych 39 rozdziałów Księgi Izajasza²⁵.

Analiza tekstu Proto-Izajasza, zawartego w kodeksie sa 52, pokazuje jego podobieństwo do tekstu greckiego Septuaginty²⁶. Nie oznacza to jednak, że oba te teksty są identyczne. Różnice pomiędzy nimi można ująć w kilku kategoriach:

a) dodatki w tekście koptyjskim. Jako przykłady w tej kategorii można wymienić kilka następujących wersetów:

8,12	μήποτε εἴπητε σκληρόν: nigdy nie mówcie: „Trudny”	ΜΗΠΟΤΕ ΝΟΕΧΩ ΝΑΝ ΝΟΥΩΔΑΧΕ ΕΦΝΑΩΤ : nigdy nie powinni mówić <u>do nas</u> <u>trudnego słowa</u> (> Ziegler ⁹)
19,13	ἐξέλιπον οἱ ἄρχοντες Τάνεως: upadli książęta Tanis	+ ΑΥΩ ΑΥΧΙ ΩΠΤΕ : + i zostali zawstydzeni (> Ziegler); > sa 41.7 ^b
20,5	ἐπὶ τοῖς Αἰθίοψιν: z powodu Etiopczyków	sa 52.2 + ΕΥΚΩ ΝΖΤΗΥ ΕΡΟΟΥ : + którym zaufali (> Ziegler); > sa 41.7 (sa 52.2 bliskie wersji 0 ^c)
26,9	ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμά μου πρὸς σέ ὁ θεός: dusza moja pragnie Ciebie w nocy, o Boże!	ΠΑΠΝΑ ΝΑΩΟΠΤΑ ΧΙΝ ΤΕΥΩΗ· ΦΝΑΩΟΠΤΑ ΕΡΟΚ ΠΝΟΥΤΕ : moja dusza obudzi się wcześniej (drugie znaczenie gr. ὀρθρίζει) w nocy; <u>obudzi się wcześniej</u> dla Ciebie, o Boże (> Ziegler)

²⁵ Rozdziały 47-66, czyli druga część Deutero- i cały Trito-Izajasz są dostępne chociażby w edycji papirusu Bodmer XXIII, dokonanej przez Rodolphe'a Kassera w roku 1964 (R. Kasser, *Papyrus Bodmer XXIII. Esaie XLVII,1 – LXVI,24 en sahidique*, Cologne – Genève 1964).

²⁶ Przez tekst Septuaginty należy rozumieć w tym przypadku jej krytyczne wydanie, opracowane przez Josepha Zieglera. J. Ziegler (ed.), *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Societatis Litterarum Göttingensis editum. XIV. Isaias*, Göttingen 1939.

Jak widać nie są to jakieś zmiany, mające szczególnie ważny wpływ na znaczenie tekstu. Dość często służą lepszemu jego zrozumieniu.

Ciekawym zjawiskiem w tej kategorii może być dążenie naszego manuskrypcu do wyrażenia imienia Bożego w sposób jak najbardziej uroczysty:

1,20	κυρίου: Pana (genitivus)	ΜΠΧΟΕΪC ΠΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ : Pana <u>Wszegmogącego</u> (> Ziegler); sa 108 ^l : ΜΠΧΟΕΪC CΑΒΑΩΤ
6,1	τὸν κύριον: Pana (accusativus)	ΕΠΧΟΕΪC CΑΒΑΩΘ : Pana <u>Zastępów</u> (Ziegler: + σαβαωθ; σ' + σαβαωθ Eus.)
37,16	σὺ θεὸς μόνος εἶ: ty!-ko Ty jesteś Bogiem	+ ΑΥΩ ΠΧΟΕΪC : + i Panem (Ziegler: + και κῦριος)

Podobne zjawisko obserwujemy np. w wersetach: Iz 13,9; 14,24; 19,4.20; 25,6.9; 26,11; 38,1, gdzie w miejscu greckiego: κύριος (*Pan*) spotykamy koptyjskie: **ΠΧΟΕΪC ΠΝΟΥΤΕ** (*Pan Bóg*).

b) opuszczenia w tekście koptyjskim . Jednym z ciekawszych przykładów jest Iz 7,15b-16a:

7,15b-16a	πρὶν ἢ γινῶναι αὐτὸν ἢ προελεσθαι πονηρὰ ἐκλέξεται τὸ ἀγαθὸν · διότι πρὶν ἢ γινῶναι τὸ παιδίον ἀγαθὸν ἢ κακὸν: ...zanim nauczy się odrzucać ^d zło i wybierać dobro. Dlatego zanim chłopiec pozna dobro lub zło...	ΕΜΠΑΤΕΘΕΙΜΕ ΕΠΕΡΧ ΠΠΕΘΟΥ ΕCΕΤΠ ΠΕΤΝΑΝΟΥC· Η ΠΠΕΘΟΥC : zanim nauczy się odrzucać zło i wybierać dobro lub zło (> Ziegler) ^e
-----------	--	--

Opuszczając początek w. 16, tekst koptyjski łączy ze sobą wersety 15 i 16. Ta zmiana może prowadzić do pewnej niejasności teologicznej. W manuskrypcie koptyjskim bowiem Emmanuel jest przedstawiany jako ten, który może wybierać dobro lub zło.

Podobnym przykładem może być również Iz 17,12b-13a:

17,12b-13a	καὶ νῶτος ἔθνων πολλῶν ὡς ὕδωρ ἠχήσει. ὡς ὕδωρ πολὺ ἔθνη πόλλα: i ty! wielu narodów będzie ryczał jak woda; <u>liczne narody są jak</u> wielka woda	ΑΥΩ ΤΧΙCΕ ΝΟΥΜΗΗΩC ΝΖΕΘΝΟC ΝΑΩΩ ΕΒΟΛ· ΝΘΕ ΝΟΥΜΟΟΥ ΕΝΑΩΩC i ty! wielu narodów będzie ryczał jak wielka woda (zaobserwowane u Zieglera)
------------	---	--

Widać w tym przypadku jak tekst koptyjski sa 52 łączy ze sobą dwa wersety, upraszczając tym samym wersję Septuaginty. Podobną lekturę spotykamy również w tekście sa 41.7, w którym również znajdują się powyższe wersety.

c) zamiana słów. Jest to dość częste zjawisko, kiedy słowa greckie tłumaczone są w tekście koptyjskim przez słowa o odmiennym znaczeniu. Przykłady tego zjawiska można zauważyć np. w wersetach:

5,14	οἱ λοιμοὶ αὐτῆς: jej zarazy	NECCEEΠE : jej pozostali (tekst kopt. czytany tak, jakby w gr. było: οἱ λοιποὶ) (> Ziegler), lektura koptyjska w kontekście znaczenia wersetu wydaje się lepsza
8,21	τὰ παταχρα: patachra (aram. ܩܪܚܒܐ : idol, bożek)	MMNTIEWT : ojcostwo (?) (Ziegler: πατρια, bez odniesienia do kopt.)
39,7	τῶν Βαβυλωνίων: mieszkańców Babilonu	NTBAYΛWN : Babilonu (Ziegler: βαβυλωνος)

Zjawiskiem, spotykanym przynajmniej kilkakrotnie w tekście Proto-Izajasza jest zamienne stosowanie słowa *Pan* (gr. κύριος, kopt. **ΠΧΟΕΙC**) ze słowem *Bóg* (gr. θεός, kopt. **ΠΝΟΥTE**). Taką zamienną lekturę spotykamy np. w Iz 5,12; 6,12; 26,10; 30,29; 37,22.

Dość często odmienna lektura danych słów dotyczy nazw własnych i związana jest w wielu przypadkach z drobnymi zmianami spółgłoskowymi, czy też odmienną wokalizacją (np. Iz 36,19: gr. Σεπφარიμ, kopt. **CAΦAPEM**; Iz 37,12: gr. Γωζαν, kopt. **ΓΩΖATE**; gr. Ραφες, kopt. **ZPAΦECCA**).

Przy tej kategorii należałoby też wspomnieć o częstej zmianie przyimków, czy rodzajników. Są one jednak tak specyficzne dla danego języka, zwłaszcza dla języka koptyjskiego (gdzie rodzajnik określony czy nieokreślony często zależy od budowy zdania), że trudno tu mówić o rzeczywistych różnicach pomiędzy lekturą grecką czy koptyjską.

d) zmiana kolejności słów w zdaniu. Nie ma ona jednak jakiegoś większego wpływu na znaczenie poszczególnych wersetów, np:

1,22	τὸν οἶνον / ὕδατι: wino [zostanie zmieszane] z wodą	MOOY / MN ΠHPIT : woda [zostanie zmieszana] z winem (> Ziegler)
11,7	καὶ λέων / καὶ βοῦς: i lew i wół	AYW OYN OYMACE / MN OYMOYI : i wół i lew (> Ziegler)

21,17	κύριος ¹ / ἐλάλησεν ² / ὁ θεός Ισραηλ ³ : Pan powiedział, Bóg Izraela	ⲁⲫⲪⲞⲈⲒϸ ¹ / ⲠⲚⲞⲮⲦⲈ ⲠⲚⲒⲬⲗ ³ / ⲪⲗⲁⲪⲈ ² : Pan, Bóg Izraela, powiedział (za- obserwowane przez Zieglera, jednak bez odniesienia do kopt.; οι κυριος ¹ / ο θεος ισραηλ ³ / ελαλησεν ² Q Syh)
-------	--	---

zmiany znaczenia, dotyczące takich elementów, jak: liczba, czas, osoba, czy rodzaj. Kilka przykładów:

28,1	οἱ μισθωτοι: najemnicy	ⲠⲠⲪⲗⲒⲐⲈⲔⲈ: najemnik (dosł. najemni- ka) (> Ziegler); sa 93.5 Ⲛ̅ⲪⲗⲒⲐⲈⲔⲈ
3,8	ὅτι ἀνείηται Ιερουσαλημ: ponieważ Jeruzalem zostało opuszczone (gr. perfectum)	ⲪⲈ ⲔⲈⲚⲁⲔⲘ Ⲫ̅ⲒⲬⲚⲠ ⲈⲐⲐⲞⲘ: ponieważ Jeruzalem zostanie opuszczone (> Ziegler)
7,14	καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ: ty (2 sg.) będziesz wzywać jego imienia	ⲚⲦⲈⲦⲚⲠⲞⲮⲦⲈ ⲈⲠⲈⲢⲢⲁⲚ: wy (2pl.) będziecie wzywać jego imienia (Ziegler: -σετε)

W niektórych przypadkach pewne zmiany mogą mieć wpływ na wymowę tekstu (jak chociażby przytoczony powyżej przykład Iz 3,8, gdzie może być różnicą czy Jerozolima już została opuszczona, czy jej upadek dopiero będzie miał miejsce).

4. Wpływ tekstu sa 52 na rozumienie Septuaginty.

Jak już zostało wspomniane, kodeks sa 52, podobnie jak inne manuskrypty, pisane w języku koptyjskim, zawiera tekst, będący tłumaczeniem z języka greckiego. Analizując chociażby koptyjską wersję Proto-Izajasza, można stwierdzić, iż koptyjscy skrybowie w ogóle nie sięgali do tekstu hebrajskiego. Opierali się jedynie na wersji greckiej. Nie jest zatem niczym nadzwyczajnym zauważenie, iż większość wersetów koptyjskich jak najbardziej zgadza się z tekstem Septuaginty. Drobne dodatki, opuszczenia czy przestawienia wyrazów są zjawiskiem jak najbardziej naturalnym przy tłumaczeniu, czy przepisaniu manuskryptów. Najciekawsze są te fragmenty tekstu koptyjskiego, które pozwalają nam lepiej zrozumieć tekst grecki, zwłaszcza w tych wersetach, gdzie formy greckie pozwalają na pewną dwuznaczność w tłumaczeniu. W ten sposób tekst koptyjski pokazuje również jak tekst Septuaginty był rozumiany w środowisku egipskim.

Chociaż w tekście Proto-Izajasza nie ma takich wersetów zbyt wiele, to jednak zasługują one na naszą uwagę. W przytoczonych przykładach ograniczymy się jedynie do wybranych wersetów²⁷:

W wersecie **Iz 1,26**: **ΤΜΝΤΡΟΠΟΛΙΣ· ΤΠΙCΤΗ CΪΩΝ**, kropka, postawiona przez kopistę zmienia nieco znaczenie tekstu greckiego Septuaginty. **ΤΠΙCΤΗ** połączone zostaje nie z **ΤΜΝΤΡΟΠΟΛΙC**, ale ze słowem **CΪΩΝ**. Tekst grecki: μητρόπολις πιστή Σιων mógłby zostać przetłumaczony jako: *wierna stolica, Syjon*. Według lekcji koptyjskiej natomiast literalne znaczenie jest nieco inne: *stolica, wierny Syjon*. Różnica jest niewielka i nie została zaznaczona w aparacie krytycznym Zieglera.

Tekst grecki **Iz 7,20** brzmi: *ξυρήσει κύριος τῷ ξυρῶ τῷ μεγάλῳ καὶ μεμεθυσμένῳ ὃ ἔστιν πέραν τοῦ ποταμοῦ βασιλέως Ἀσσυρίων τὴν κεφαλὴν* (*Pan ogoli nożem wielkim i „pijanym” – który jest poniżej rzeki króla Asyryjczyków – głowę*). Nie został on wiernie przetłumaczony na język koptyjski. Niemniej jednak lekcja koptyjska: **ΠΧΟΕΪC ΝΑΖΩΩΚΕ Ζ᾿ ΠΝΟC ΝΤΟΚ ΕΤΤΑΖΕ ΝΤΑΠΕ ΜΠΡΡΟ ΝΝΑCΪΥΠΙΟC ΖΙ ΠΕΚΡΟ ΜΠΪΕΡΟ** (*Pan ogoli nożem wielkim i „pijanym” głowę króla Asyryjczyków na brzegu rzeki*) przedstawia tekst o wiele łatwiejszy do zrozumienia: *Pan ogoli głowę króla Asyryjczyków na brzegu rzeki*. Różnica dwóch tekstów niestety nie została zasygnalizowana w aparacie krytycznym Zieglera.

Tekst grecki **Iz 8,11**: *τῇ ἰσχυρᾷ χειρὶ ἀπειθοῦσιν* pozostawia możliwość podwójnego tłumaczenia: *mocną ręką odrzucają*²⁸ lub: *są nieposłuszni mocnej ręce*. Wyszczególnione słowa greckie w kontekście całego wersetu (*οὕτως λέγει κύριος τῇ ἰσχυρᾷ χειρὶ ἀπειθοῦσιν τῇ πορείᾳ τῆς ὁδοῦ τοῦ λαοῦ τούτου λέγοντες ἀπειθοῦσιν*) mogłyby nabrać jeszcze innego znaczenia, zwłaszcza, jeśli przed czasownikiem *ἀπειθοῦσιν* wstawilibyśmy dwukropek. Uzyskalibyśmy wówczas tłumaczenie: *Tak mówi Pan [z] mocną ręką: oni nie są posłuszni drodze tego ludu* (dosł. *trasie drogi tego ludu*), *mówiąc*. Lekcja koptyjska jest tutaj bardziej jednoznaczna, opowiadając się za drugim z podanych przez nas znaczeń. Tekst: **CΕΟ ΝΑΤCΩΤ᾿ ΝCΑ ΤΟΪΧ ΕΤΧΟΟΡ** może zostać przetłumaczony jako: *oni są nieposłuszni mocnej ręce*.

²⁷ Ze względu na ograniczoną ilość miejsca zostanie pominięta analiza gramatyczna czy to tekstu greckiego, czy też tekstu koptyjskiego. Celem niniejszej prezentacji jest ogólne przedstawienie manuskryptu sa 52. Dokładna analiza gramatyki i syntaksy podanych tutaj przykładów zasługiwałaby na odrębny artykuł.

²⁸ Takie tłumaczenie znajdujemy chociażby w NETS, A. Pietersma, B.G. Wright (ed.), *A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included under That Title*, New York 2007: „with a strong hand do they reject”.

W wierszu **Iz 16,8** tekst Septuaginty, według interpunkcji Zieglera przedstawia się następująco: καταπατήσατε τὰς ἀμπέλους αὐτῆς ἕως Ἰαζηρ· οὐ μὴ συνάψητε (*Podępczecie jej winorośle aż do Jazer. Nie przyjdziecie razem*). Przesuwając kropkę w kierunku początku frazy (καταπατήσατε τὰς ἀμπέλους αὐτῆς ἕως Ἰαζηρ οὐ μὴ συνάψητε) otrzymalibyśmy wersję zgodną ze sposobem, w jaki została odczytana przez tłumacza koptyjskiego: ΤΕΤΝΑΖΩΜ Ν̄ΝΕCΒΩ ΝΕΛΟΟΛΕ Ν̄ΝΕΤ<N>ΠΩΖ ΩΛ ἸΑΖΗΡ. Otrzymamy wtedy następujące znaczenie: *podępczecie jej winorośle. Nie dojdziecie do Jazer*. Jak widać, w tym przypadku do tekstu koptyjskiego należy dodać literę **N**– (forma *optativus futuri 2°* os. 1. mn.) (tak, jak to czyni manuskrypt sa 93.3: Ν̄ΝΕΤ̄Ν̄ΠΩΖ). Zjawisko nie zostało zaobserwowane przez Zieglera. W swoim aparacie krytycznym Ziegler podaje, że lekcja grecka: οὐ μὴ συνάψητε nie występuje w tekstach koptyjskich („> Co”). Uwaga ta nie jest poprawna, gdyż wyrażenie: οὐ μὴ συνάψητε zostało wiernie przetłumaczone w koptyjskim jako: Ν̄ΝΕΤ̄Ν̄ΠΩΖ.

W wersecie **Iz 26,1** znajdziemy w tekście koptyjskim nieco odmienną lekturę tekstu greckiego. Septuaginta zawiera tekst: ἰδοὺ πόλις ὀχυρά, καὶ σωτήριον ἡμῶν θήσει τεῖχος (*oto silne miasto i [jego] mur uczyni naszym zbawieniem*). Tłumacz koptyjski czytał tekst grecki, umieszczając znak interpunkcyjny po słowie ἡμῶν. Dlatego też słowa: ΕΙC ΠΠΟΛΙC ΕΤΧΟCΕ ΜΝ ΠΕΤ̄ΝΟ-ΥΧΑΙ· ΦΝΑΚΩ ΝΟΥCΟΒΤ można przetłumaczyć nieco inaczej: *Oto miasto silne i wasze zbawienie. On uczyni mur*.

Grecki tekst **Iz 33,23** nie jest zbyt jednoznaczny. Słowa: ἐρράγησαν τὰ σχοινία σου, ὅτι οὐκ ἐνίσχυσεν ὁ ἰστός σου ἔκλινεν ze znakami interpunkcyjnymi, wprowadzonymi przez Zieglera, należałoby przetłumaczyć jako: *zostały zerwane twoje sznury, ponieważ nie był mocny; twój maszt się pochylił*. Wersja koptyjska: ΑΝΟΥΝΟΥΖ CΩΛ̄Π ΧΕ Μ̄ΠΕΠΟΥΩΤΗ ΟΜΟΜ· ΑΥΩ ΑΦΙΚΕ czyta tekst grecki, dzieląc go nieco inaczej (ἐρράγησαν τὰ σχοινία σου | ὅτι οὐκ ἐνίσχυσεν ὁ ἰστός σου | ἔκλινεν) i w ten sposób uzyskując nieco prostsze znaczenie: *zostały zerwane twoje sznury, ponieważ twój maszt nie był mocny i się pochylił*. Tłumacze NETS idą za interpunkcją Zieglera. Aby jednak nadać słowom greckim bardziej jasnego znaczenia, zmieniają czasownik: οὐκ ἐνίσχυσεν na liczbę mnogą: οὐκ ἐνίσχυσαν (idąc za niektórymi manuskryptami greckimi i za tekstem masoreckim), uzgadniając go w ten sposób z rzeczownikiem: τὰ σχοινία. Uzyskują w ten sposób znaczenie: *Zostały zerwane twoje sznury, ponieważ nie były mocne. Twój maszt się pochylił*.

W tekście koptyjskim **Iz 38,10** poprzez partykułę ΧΕ nie ma żadnej wątpliwości gdzie zaczyna się modlitwa króla Ezechiasza: ΑΝΟΚ ΑἰΧΟΟC ΖΜ

ΠΧΪϞΕ ΝΝΑΖΟΟΥΥ ΞΕ (*powiedziałem na końcu* [dosł. *szczyście*] *moich dni*: ...). W tekście greckim natomiast (ἐγὼ εἶπα ἐν τῷ ὑψει τῶν ἡμερῶν μου) mamy dwie możliwości: a) ἐγὼ εἶπα Ἐν τῷ ὑψει τῶν ἡμερῶν μου (*Powiedziałem: na końcu* [dosł. *szczyście*] *moich dni*...), jak proponuje Ziegler, pisząc Ἐν wielką literą; b) ἐγὼ εἶπα ἐν τῷ ὑψει τῶν ἡμερῶν μου (*powiedziałem na końcu* [dosł. *szczyście*] *moich dni*: ...). Właśnie ta druga możliwość została wybrana przez tłumacza koptyjskiego.

Powyższe wersety są jedynie wybranymi przykładami, które pokazują w jaki sposób tekst grecki był rozumiany przez tłumaczy koptyjskich. Ich sposób interpretacji i odczytania Septuaginty może okazać się praktyczną pomocą zwłaszcza tam, gdzie odczytanie greckiego tekstu nie jest jednoznaczne i pozostawia różne możliwości interpretacji. Generalną zasadą, sprawdzającą się w powyższych przypadkach, może być intencja pisarza koptyjskiego, by tekst przez niego tłumaczony był jak najbardziej zrozumiały dla potencjalnego czytelnika.

W powyższym artykule staraliśmy się przedstawić jeden z najbardziej kluczowych, jeśli nie najważniejszy, manuskrypt, zawierający prawie kompletny tekst Księgi Izajasza, ze szczególnym zwróceniem uwagi na jej pierwszych 39 rozdziałów. Wychodząc od opisu najbardziej zewnętrznego – od historii kodeksu sa 52, ukazanej na tle całej kolekcji Pierpont Morgan, przeszliśmy do opisu sposobu pisania, poprawiania, nanoszenia elementów zdobniczych, czy po prostu znaków, pomagających w lekturze. Dotknęliśmy w ten sposób niejako ręki samego skryby, który tworzył ten tekst na kolejnych stronach pergaminu. Po opisie zewnętrznym, weszliśmy nieco w samą treść, zwracając uwagę najpierw na niektóre modyfikacje koptyjskiego tłumaczenia, tworzono na bazie greckiej *Septuaginty*. Pokazane zostały przykłady dodawanych, czy opuszczanych wyrazów, zamiana pojedynczych słów na inne, przestawianie kolejności wyrazów, czy też zmiany, dotyczące poszczególnych elementów gramatycznych (jak rodzaj, osoba, czas...) w koptyjskim tłumaczeniu Proto-Izajasza. W końcowej części zwrócona została uwaga na te miejsca, w których to właśnie tłumaczenie koptyjskie pomaga w odczytaniu i lepszym zrozumieniu greckiego tekstu Proto-Izajasza. Oczywiście wybrane, zwłaszcza w końcowej części, wersety, są jedynie przykładami. Ich dokładniejsza analiza zasługuje z pewnością na odrębne, bardziej szczegółowe opracowanie.

Przypisy do tabel:

^a Zapis: „> Ziegler” zostaje wprowadzony na oznaczenie tych zmian, które nie zostały zauważone w aparacie krytycznym *Septuaginty*, wydanej przez Zieglera.

^b Zapis typu: „> sa 41.7” oznacza, iż dany werset Iz znajduje się również w manuskrypcie sa 41.7. Brak w nim jednak tych słów, które występują w naszym rękopisie sa 52.

^c Oznaczenia typu: θ' czy σ' zgodne z wykazem skrótów u Zieglera (Ziegler, *Septuaginta*, s. 373).

^d Dosł. *wybierać*. Prawdopodobnie we wszystkich manuskryptach tekst skażony. Poprawna wersja powinna brzmieć: προέσθαι (*odrzucić*). Zob. J. Lust, E. Eynikel, K. Hauspie, *Greek-English Lexicon of the Septuagint. Revised Edition*, Stuttgart 2003, s.514.

^e W tym przypadku, oprócz kodeksu sa 52, mamy do dyspozycji jeszcze jeden manuskrypt, znajdujący się w wykazie Till'a (W.C. Till, „Coptic Biblical Texts Published After Vaschalde's Lists”, *Bulletin of the John Rylands Library* 42/1959-60, s. 228), będący w zgodzie z tekstem LXX.